

ne onu u XIX stoljeću. S isključivim osloncem na neznalačke prikaze Kiszlinga i Schwickera nisu se mogle izbjeći različite besmislice na koje čitalac nailazi u poglavlju o događajima 1848, niti je isključiva upotreba rasprave V. Bogdanova o krajiškom pitanju na Saboru 1861, koju on, začudo, smatra »u najvećoj mjeri informativnom (höchst informative Studie)«, mogla autora osloboditi različitih pogrešaka koje ni pošto nisu nevažne.

Jaroslav Šidak

RADOVI I. I. LEŠČILOVSKE IZ GOSPODARSKE POVIJESTI SJEVERNE HRVATSKE OD KRAJA XVIII ST. DO 1848.

U posljednjih desetak godina objavila je sovjetska historičarka I. I. Leščilovska više radova iz hrvatske povijesti, s težištem na prikazu i ocjeni prilika u sjev. Hrvatskoj u vrijeme narodnog preporoda. Osim nekoliko priloga u časopisima »Učenyje zapiski Instituta slavjanovedenija« i »Sovetskoe slavjanovedenie« [izd. Akademija nauka SSSR], te u drugim sovjetskim edicijama, Leščilovska je svoje poglede na razvitak i obilježja ilirskog pokreta do uoči revolucije 1848. zaokruženo predstavila znanstvenoj javnosti u zasebnoj knjizi pod naslovom »Illirizm. — K istorii horvatskogo nacional'nogo Vozroždenija« [Moskva 1968]. Na početku svog bavljenja hrvatskom poviješću sovjetska je historičarka obratila pažnju prvenstveno pitanjima gospodarskog stanja i razvitka uže Hrvatske i Slavonije potkraj XVIII st. i u prvoj pol. XIX st. [agrarna privreda i ukidanje feudalnih odnosa, trgovina i trgovci u sjev. Hrvatskoj, obrtnička djelatnost u gradskim naseljima]. Već u tim prvim radovima L. se doticala također problema socijalnih odnosa, da bi im zatim — istražujući društvene osnove ilirskog pokreta — posvetila i neke zasebne priloge. S tim u vezi naročito je proučavala sastav plemstva i građanstva na civilnom području sjev. Hrvatske, te njihovu ulogu u preporodnim zbivanjima. U novijim radovima sovjetske historičarske težište je u sve većoj mjeri na idejnim i društveno-političkim aspektima narodnog preporoda, ali pri tom, autorica [kao i u većini ranijih priloga] ne zahvaća problematiku 1848-e u Hrvatskoj, nego se ograničava na razdoblje do revolucije.¹ Svoje stavove o društvenim i idejnim osnovama preporodnog pokreta u sjev. Hrvatskoj Leščilovska je također iznijela u nekim osvrtima na relevantne priloge novije hrvatske odn. jugoslavenske historiografije.

U ovom prikazu višegodišnjeg rada I. I. Leščilovske osvrnut ću se na njene priloge iz ekonomske povijesti na području uže Hrvatske i Slavonije potkraj XVIII st. i u toku prve pol. XIX st. Među njima su dva rana rada o agrarnoj problematici, te po jedan o trgovinskoj odnosno obrtničkoj privredi [objavljeni od 1959—63];² kasnije je u dva navrata [1966, 1970] autorica razmatrala ulogu hrvatsko-slavonskih

¹ Na uvodnim stranicama svoje monografije o ilirskom pokretu Leščilovska obrazlaže takav postupak navodeći da suštinske promjene do kojih dolazi u doba revolucije zahtijevaju zasebnu obradu zbivanja u 1848—1849. [str. 5].

² K voprosu o razloženii feodal'no-krepostničeskoj sistemy i razvitii kapitalističeskikh otnošenij v pomešiči'em hozjajstve Horvatii i Slavonii v konce XVIII — pervoj polovine XIX v. [Učenyje zapiski instituta slavjanovedenija — dalje: UZIS — XVIII, 1959, 114—156]; Otmjena krepostnogo prava v Horvatii i Slavonii v 1848 g. [Ežegodnik po agrarnoj istorii Vostočnoj Evropy — 1959, Moskva 1961, 317—330]; Iz istorii trgovli Horvatii-Slavonii v konce XVIII — pervoj polovine XIX v. [UZIS XXIV, 1962]; Iz istorii gorodskogo remesla v Horvatii i Slavonii v konce XVIII — pervoj polovine XIX v. [Zbornik: Genezis kapitalizma v promyšlennosti, Moskva 1963, 305—338].

gradova i njihova stanovništva u preporodnim zbivanjima.³ Sažeti pregled stanja gospodarskih i društvenih odnosa u sjev. Hrvatskoj u toku prve pol. XIX st. L. je dala i na stranicama svoje spomenute monografije o ilirizmu [18—39, 70—105].⁴

U prikazu agrarno-ekonomskih odnosa na kasnofeudalnim vlastelinskim imanjima uže Hrvatske i Slavonije,⁵ L. se uglavnom oslanja na neke dotad objavljene radove hrvatskih povjesničara [napose Bösendorfera i Bićanića], koji su joj bili pristupačni. Od izvorne građe upotrijebila je u tom članku naročito izdašno poznati Taubeov opis Slavonije i Srijema [iz 1778], te u znatno manjoj mjeri podatke koje donose Csaplovics [1819], Fényes [1843] i drugi tadašnji pisci; uz to se poslužila ponekim člancima iz Gajevih »Novina« i navodima iz mjesečnika Hrv.-slav. gospodarskog društva. Relativno ograničeni izbor raspoložive literature i — naročito — dokumentarne građe, nije dopustio sovjetskoj historičarki da o razmatranim problemima pruži temeljitiju analizu, koja bi značila nešto više od opisnog pregleda raznolikih pojava u kasnofeudalnom agraru sjev. Hrvatske. Zbog toga vrijednost ovoga njenog rada treba prvenstveno vidjeti u informativnom upoznavanju sovjetskih čitalaca s tim zbivanjima.

Međutim, Leščilovska je u ovom prilogu postavila pred sebe dalekosežniji zadatak; kritički ocjenjujući rezultate dotadašnje hrvatske historiografije, ona je — kako sama ističe — pokušala »razmotriti s pozicija marksističko-lenjinske metodologije karakter evolucije ekonomske strukture vlastelinskih gospodarstava u Hrvatskoj i Slavoniji potkraj XVIII — u prvoj polovici XIX st.« [114]. No, kako joj nije bilo moguće istražiti u tu svrhu neophodnu opsežnu dokumentarnu građu iz arhiva pojedinih vlastelinstava, plemićkih obitelji ili županijskih oblasti, L. svoje izlaganje o bitnim agrarno-ekonomskim fenomenima i razvojnim tendencijama temelji na pojedinačnim, po vrijednosti neujednačenim podacima iz naprijed spomenutih djela kojima je raspolagala. Našavši se u procijepu između — nesumnjivo pozitivne — želje za dubljom strukturalnom analizom fenomena koji je zanimaju i vrlo oskudne dokumentarne građe o njima, sovjetska je historičarka često neopravdano uopćavala malobrojne neprecizne podatke, te iz njih izvlačila zaključke o osnovnim tokovima ekonomsko-povijesnih kretanja na hrvatsko-slavonskom prostoru u razmatrano doba.

Tako je, npr. smatrala mogućim da donese potpuno određen opći zaključak o udjelu zemljoradnje i stočarstva [odnosno odgovarajućih zemljišnih površina] na vlastelinskim posjedima u sjev. Hrvatskoj, raspolažući pri tom za užu Hrvatsku sa svega 5 (pet) novinskih oglasa iz 1847—49. o izdavanju u zakup pojedinih malih plemićkih imanja, a za Slavoniju podacima Taubea i Csaplovicsa [121—122]. Ako uzmemo u obzir da je prema nepotpunom popisu plemićkih imanja u času ukidanja feudalnih odnosa, što ga je objavio J. Horvat,⁶ samo u užoj Hrvatskoj bilo 561 vlastelinstvo — onda sastav zemljišta na pet omanjih alodijalnih imanja nikako ne može u ozbiljnom razmatranju biti osnova za bilo kakvo uopćavanje! Treba svakako priznati da je ovo, možda, najkрупniji promašaj autorice, ali on zorno pokazuje do kakvih posljedica može dovesti nastojanje da se bez neophodnih i dovoljno reprezentativnih kvantitativnih pokazatelja donose uopćeni zaključci o bitnim ekonomsko-historijskim pojavama.

³ Osobnosti razvitija nacional'noj gorodskoj buržuazii v Horvatii i Slavonii v pervoj polovine XIX v. [UZIS XXX, 1966, 74—85]; Rol' goroda v formirovanii horvatskoj nacional'no-osvoboditel'noj ideologii v pervoj polovine XIX veka [Sovetskoe slavjanovedenie 4, 1970, 80—89].

⁴ O društvenim osnovama ilirskog pokreta raspravlja autorica u zasebnom članku: O social'nyh osnovah illirizma [UZIS XXVIII, 1964, 122—142].

⁵ K voprosu o razložanii..., n. dj.

⁶ J. Horvat, Kultura Hrvata II [499—512].

Ovo se donekle zapaža i u drugim prilogima Lešćilovske iz ekonomsko-socijalne povijesti sjev. Hrvatske, no naročito dolazi do izražaja u razmatranju složene problematike agrarnih odnosa u prvoj pol. XIX st.; tim više, što je hrvatska historio-grafija upravo u posljednjih desetak godina — zahvaljujući iscrpnim arhivskim istraživanjima — pružila za tu problematiku veoma mnogo novih i instruktivnih rezultata. Treba ipak istaći da I. I. Lešćilovska s pažnjom prati rad naših historičara, te je njihove rezultate u znatnoj mjeri uzela u obzir pri sažetom prikazu agrarnih odnosa u svojoj spomenutoj monografiji o ilirskom pokretu [19—29].

Lešćilovska se u svojim radovima uglavnom ograničava na pojave u sjev. Hrvatskoj od kraja XVIII st., ne prateći u osnovnim linijama prethodni razvitak gospodarskih i društvenih prilika na tom području. Međutim, s gledišta ekonomske povijesti uže Hrvatske i Slavonije već je nakon tzv. velikog rata za oslobođenje ispod turske vlasti [završenog Karlovačkim mirom 1699] započelo razdoblje, koje po nekim svojim osnovnim obilježjima prirodno završava sredinom XIX st. — tj. uključuje i period, što ga autorica razmatra. Zbog toga joj nedostaje dovoljno usporedbenih osnova za utvrđivanje i ocjenu značenja stvarno novih fenomena u sjev. Hrvatskoj u napoleonsko i preporodno doba. Tako, npr., u prikazu vlastelinskih gospodarstava nisu dovoljno precizno istaknute bitne razlike između užeg hrvatskog i slavonskog područja, koje su upravo rezultat specifičnog procesa u genezi slavonskog kasnofeudalnog veleposjeda u prvoj pol. XVIII st. [117—120].

U ekonomsko-povijesnim istraživanjima razvitka agrarnih odnosa na civilnom području sjev. Hrvatske do 1848. središnje pitanje predstavlja nesumnjivo proces rastvaranja kasnofeudalnog sistema i s njim povezano nastajanje kapitalističkih proizvodnih odnosa na alodijalnom zemljištu. Ta problematika organski uključuje i analizu strukture feudalne rente, iako porast eksploatacije radne snage zavisnog seljaštva na vlastelinskom zemljištu još ne mora biti odraz bitnijih promjena u agro-ekonomici i agro-tehnici na alodijalnom posjedu. Štaviše, uključivanje kasnofeudalnih vlastelinstava u živu žitnu trgovinu između Podunavlja i sjev. Jadrana moglo se u znatnoj mjeri realizirati već i na temelju zahvaćanja dijela proizvoda sa seljačkih gospodarstava, putem različitih oblika naturalne rente.⁷ Međutim, niti širenje opsega alodijalne proizvodnje žitarica namijenjenih tržištu ne dopušta nam — samo po sebi — da ga bezuvjetno povežujemo s prodorom novih, kapitalističkih proizvodnih odnosa u dotadašnju feudalnu agrarnu ekonomiku. Ključnu pojavu, naprotiv, znače znatnija investiciona ulaganja u konstituiranje vlastite »agro-tehničke baze« na pojedinim plemićkim imanjima [izgradnja majura, nabava poljoprivrednog alata i strojeva, vučne stoke i sl.], jer tek takvi zahvati obilježuju prelomni korak u procesu pretvaranja kasnofeudalnih vlastelinstava u kapitalističke veleposjede, što ujedno uvjetuje i stav plemića-zemljoposjednika prema njihovom zavisnom seljaštvu.

U prikazu novih pojava, do kojih dolazi na feudalnim imanjima uže Hrvatske i Slavonije od kraja XVIII st., Lešćilovska s pravom ističe i jačanje utjecaja podunavsko-jadranske trgovine na vlastelinsku ekonomiku [133—138], kao i sve veće značenje koje zbog toga dobiva radna renta u strukturi seljačkih obaveza i davanja [146—148] — premda joj nedostaju odgovarajući kvantitativni pokazatelji za iscrp-

⁷ Povezanost plemstva uz lokalno i šire tržište na bazi seljačke — a ne vlastite, alodijalne — proizvodnje [zahvaljujući feudalnoj eksploataciji u raznolikim vidovima naturalne rente] napose je važna pojava s dugotrajnom tradicijom u vinorodnim krajevima zapadne Hrvatske. Premda je pitanje vinske trgovine bilo izvanrednog značenja za odnose feudalnih gospodara i seljaka u užoj Hrvatskoj, Lešćilovska u osvrtu na vinogradarsku proizvodnju ne pruža više od šturog, uopćenog opisa [123—124].

niju analizu.⁸ Ne bi se, međutim, mogla prihvatiti ocjena autorice o navodno znatnijim nastojanjima plemića-zemljoposjednika u sjev. Hrvatskoj da tradicionalnu obradu svojih zemljišta pomoću primitivnog poljoprivrednog oruđa podložnog seljaštva zamijene suvremenijom vlastitom agrotehnikom. Fragmentarni i prilično neodređeni podaci koje L. donosi, nisu još dovoljno pouzdana osnova da bi se s obzirom na taj ključni element za ocjenu pojave novih, kapitalističkih obilježja u hrvatsko-slavonskom agraru mogao donijeti pozitivniji zaključak [127—133].⁹ Uostalom, upravo je očuvanje ovisnosti najvećeg dijela vlastelinskih prihoda o radnom i proizvodno-tehničkom potencijalu seljačkih gazdinstava, što traje sve do sredine XIX st., jedan od bitnih uzroka za uporno ustrajanje plemića u sjev. Hrvatskoj na negativnim stavovima u pitanju oslobođenja seljaka od feudalne podložnosti.¹⁰

Autorica s pravom ističe da je nedostatak financijskih sredstava kod većeg dijela našeg plemstva [napose kod malog i srednjeg plemstva u užoj Hrvatskoj] onemogućavao opsežnije zahvate u prelaženju vlastelinskih dobara i njihove proizvodnje na nove, najamno-kapitalističke odnose [151]. Da li je — i koliko — mogla u tu svrhu poslužiti odšteta za ukinuta feudalna prava nakon 1848, pokazat će tek daljnja istraživanja procesa u izgradnji vlastite »agro-tehničke baze« na veleposjedima u sjev. Hrvatskoj.

Ekonomika alodijalnih imanja bitno je utjecala na konzervativne stavove plemića-zemljoposjednika u pitanju ukidanja feudalnih odnosa, pa je zato oslobađanje seljaštva na civilnom području sjev. Hrvatske od feudalne podložnosti suštinski povezano s gospodarskim razvitkom na vlastelinstvima. U tom smislu na prikazani rad I. I. Leščilovske neposredno nadovezuje njen osvrt na ukidanje feudalnih odnosa u užoj Hrvatskoj i Slavoniji godine 1848.¹¹ Pri izradi ovog priloga [objavljenog 1961], sovjetska autorica još nije imala uvida u neke novije radove naših povjesničara o agrarnom pitanju i seljačkim pokretima u sjev. Hrvatskoj 1848 [J. Šidak, S. Gavrilović], odnosno o daljnjoj borbi seljaštva za vinograde, šume i pašnjake [B. Stoj-savljević]. Oslanjajući se, pored starije literature, samo na zakonske propise iz 1848. L. ne daje dublju analizu stvarnog toka i ekonomsko-socijalnih posljedica likvidacije feudalne ovisnosti hrvatsko-slavonskog seljaštva.

⁸ Tako, npr., autorica svoje zaključke o primjeni najamnog rada seljaštva na alodijalnim dobrima u razmatranom razdoblju temelji u znatnoj mjeri na poznatom Adamovićevoj »Regulamentu« iz 1774. (!), uz neke druge, slučajno raspoložive podatke [148—151]. Međutim, u svojoj monografiji o ilirskom pokretu autorica je korisno upotrebila novije rezultate naše historiografije [S. Gavrilović, I. Karaman] o ekonomsko-socijalnim odnosima na slavonskim vlastelinstvima u doba kasnog feudalizma i napose na prijelazu XVIII i XIX st. [Ilirizam..., n. dj., 21—29].

⁹ Na drugom mjestu autorica kao dokaz za nove pojave u ekonomskoj organizaciji vlastelinstava navodi pojedinačne slučajeve upotrebe stručnog osoblja na imanjima [142]. No, toga je bilo već i mnogo ranije; bitno je pitanje, da li se i koliko najamnim odnosom osigurava osnovna radna snaga za obradu alodijalnih površina!

¹⁰ Autorica također daje pretjerano značenje pokušajima nekih feudalnih posjednika da na svojim imanjima razviju prerađivačku djelatnost tj. da organiziraju manufakturne ili industrijske pogone. Prema fragmentarnim podacima iz literature, Leščilovska spominje različite rudnike, kamenolome, manufakture stakla i kamenine, pokušaje osnivanja tekstilnih radionica na vlastelinstvima itd.; pri tom više prostora posvećuje onim pothvatima za koje je slučajno imala na raspolaganju detaljnije opise [kao što je npr. platnara u Ozlju] — a ne onima koji bi to zasluživali po svom značenju [138—141]. Uostalom, pri razmatranju uloge prerađivačkih pothvata u ekonomici hrvatsko-slavonskih kasnofeudalnih vlastelinstava bitnog je značenja stanje u agrarno-prerađivačkim granama [napose eventualna pojava vlastelinskih velikih mlinova] te u drvnjoj preradi [pilane]; a u tom je pogledu aktivnost veleposjednika sve do sredine XIX st. veoma skromna.

¹¹ Otmena..., n. dj.

Osvrnuo sam se detaljnije na prvi prilog I. I. Leščilovske iz agrarne povijesti da bih ukazao na neke značajke koje obilježavaju također radove autorice o trgovinskoj i obrtničkoj privredi u sjev. Hrvatskoj od kraja XVIII st. do 1848. Zbog nedostatka vlastitih arhivskih istraživanja o pojavama koje obrađuje, sovjetska je historičarka uglavnom bila ovisna o raspoloživoj literaturi — bilo da se radi o djelima suvremenika ili kasnijoj historiografiji; ta je literatura, međutim, često veoma oskudna i ograničene vrijednosti za današnja povijesno-znanstvena shvaćanja.

Kod prikaza stanja i razvitka obrtničke djelatnosti u gradovima na hrv.-slav. području u razmatranom razdoblju, Leščilovska se oslonila na rezultate E. Laszowskog, R. Horvata, R. Bićanića i dr.¹² Naša je gospodarsko-povijesna znanost u novije vrijeme veću pažnju obratila pojavama i počecima manufakturnog poduzetništva u sjev. Hrvatskoj [napose prilozi M. Despot], dok oksudijevamo studijama o obrtničkoj, cehovskoj djelatnosti na tom području, pa osvrč Leščilovske omogućava koristan uvid u ovu problematiku.

Dinamični razvitak trgovinske privrede na prostoru sjev. Hrvatske u toku XVIII i prve polovine XIX st. nije, međutim, u radu I. I. Leščilovske ocrtan na zadovoljavajući način,¹³ napose ako se ima u vidu istaknuto značenje ove djelatnosti za društvena i gospodarska zbivanja u preporodnoj Hrvatskoj.

Autorica uvodno ukazuje na pretežno tranzitni karakter trgovinske djelatnosti na hrvatsko-slavonom prostoru, usmjerene prema lukama sjevernog Jadrana [222—226], a zatim nastoji strukturu robnog prometa — u nedostatku statističke ili srodne građe — ocrtati svjedočanstvima suvremenika. Najprije se osvrče na važnije stavke izvoza preko primorskih luka, detaljnije opisujući trgovinu žitaricama [227—230], stokom [231—232], drvom i napose bačvarskim dužicama [235—236], te s pravom ističe značenje duhana — premda se pretežno zadržava na izvozu tog proizvoda do poč. XIX st. [232—234]; vinskoj trgovini, naprotiv, posvećuje svega sedam redaka [235], navodeći da se u austrijske nasljedne zemlje, Vojnu krajinu i Ugarsku otpremalo »nebol'soe količestvo vina«.¹⁴ Kod uvoza sažeto utvrđuje znatan udio tekstila, te drugih manufakturnih proizvoda i kolonijalne robe [238—239].

S obzirom na to da neophodnih, dovoljno reprezentativnih kvantitativnih pokazatelja za dugoročnija kretanja u izvoznoj, uvoznoj i tranzitnoj robnoj razmjeni sjev. Hrvatske sovjetska historičarka nije mogla dati, služi se raznorodnim fragmentarnim, međusobno uglavnom neusporedivim, ilustracijama. Pri tom, opisni je prikaz trgovinske djelatnosti poglavito zasnovan na piscima iz kraja XVIII st. ili prvih godina XIX st.; premda se L. koristi i nekim kasnijim djelima [vrijedni su pažnje, nesumnjivo, podaci A. Fényesa iz 1843], najiscrpnije se — uz J. Demiana (1805) — služi poznatim opisom Slavonije i Srijema iz pera F. Taubea, koje je objavljeno još 1777—78. Ako se imaju u vidu promjene koje trgovinska privreda na podunavsko-jadranskom prostoru proživljava u razmatranom razdoblju, onda se niti u općenitom površinskom opisu razvitka sjevernohrvatske trgovine do sredine XIX st. nipošto ne može opravdati takva upotreba Taubeovih podataka.¹⁵

Nakon osvrta na glavne stavke trgovinskog prometa, Leščilovska prikazuje carinsku politiku bečkog dvora prema Ugarskoj i Hrvatskoj [240—242], te zatim stanje riječnih i cestovnih saobraćajnica [243—248], ulogu nekih gradskih središta

¹² Iz istorii gorodskogo remesla..., n. dj.

¹³ Iz istorii trgovli..., n. dj.

¹⁴ Na drugom mjestu istog rada, govoreći kasnije o Varaždinu, autorica ističe da je taj grad vodio sa Štajerskom i Koruškom »bol'suju trgovlju vinom« [249]!

¹⁵ Treba napomenuti da je i naša novija historiografija — nasuprot znatnijem zanimanju za agrarno-povijesnu problematiku — zanemarila neophodne analitičke studije o trgovinsko-gospodarskom razvitku, naročito u istraživanjima i ocjeni kvantitativnih podataka o robno-trgovinskoj razmjeni na sjeverohrvatskom prostoru u prvoj pol. XIX st.

[248—250] i obilježja trgovačkih poduzetnika [251—252] u sjev. Hrvatskoj. Izbor upotrijebljene literature i suvremenih svjedočanstava vrlo je skroman i za taj dio rada,¹⁶ što se nužno odrazilo na nedovoljnoj reljefnosti i dokumentiranosti prikaza [napose u veoma važnom pitanju sastava trgovačkog građanstva u prvoj polovini XIX st.].

Kao što je već napomenuto, L. nakon prvih priloga — pretežno gospodarsko-povijesnog karaktera — obraća veću pažnju pitanju socijalne strukture stanovništva u sjev. Hrvatskoj, pri čemu osobito nastoji utvrditi društvene snage koje sudjeluju u preporodnim zbivanjima. Ta je problematika, međutim, veoma oskudno obrađena u hrvatskoj historiografiji, a ne raspolažemo još niti objavljenom izvornom građom koja bi bila neophodna u svrhu osvjetljavanja sastava hrvatskog društva u to doba, pa nedostatna dokumentiranost relevantnih stavova i ocjena I. I. Leščilovske proistječe velikim dijelom iz manjkavosti naše povijesne znanosti. O socijalnim osnovama ilirskog pokreta autorica je pripremila zaseban prilog već 1964, zatim o tome govori u monografiji o ilirizmu [1968], a dvije godine kasnije analizira napose ulogu gradskih naselja u preporodnim gibanjima [1970].¹⁷ U sklopu ovih razmatranja Leščilovska se kritički osvrće na stavove naših povjesničara [naročito V. Bogdanova] u udjelu pojedinih društvenih slojeva u hrvatskom narodnom preporodu do revolucije 1848. Prikazujući ekonomsko stanje na hrvatsko-slavonskom području autorica se u navedenim radovima uglavnom poziva na svoje prethodne [naprijed prikazane] priloge.

Ne ulazeći u pitanje socijalnih osnova ilirskog pokreta, zadržat ću se na radu I. I. Leščilovske o razvitku nacionalne buržoazije u gradovima sjev. Hrvatske [1966],¹⁸ u kojem mnogo reljefnije prikazuje sastav i obilježja trgovačkog građanstva nego li je to uradila u ranijem osvrtu na trgovinsku privredu hrvatsko-slavonskog područja [1962].¹⁹ Ona s pravom ukazuje na spori napredak naših gradova i naročito na veoma ograničeni porast broja stanovnika u tim naseljima sve do sredine XIX st. [75—76], no jednako tako ističe udio trgovačkih poduzetnika u sastavu domaćeg, nacionalnog građanstva [77—79]. U prikazu obilježja tog društvenog sloja Leščilovska se primjetno povodi za ocjenama R. Bićanića; ona ističe značenje širokog opsega djelatnosti naših trgovaca na podunavsko-jadranskom prostoru, te njihovu poslovnu [ujedno i društveno-političku] povezanost sa zemljoposjedničkim plemstvom [80—83], a osvrće se i na obrtničko-trgovačko sitno građanstvo [83—85]. Autorica zaključuje da je nacionalna buržoazija unatoč svojoj slabosti imala određenu ulogu u narodnom pokretu.

Premda su ocjene I. I. Leščilovske o relativno uskom krugu trgovačkog poduzetništva domaćeg porijekla u osnovi ispravne, neophodno je preciznije utvrditi što shvaćamo pod pojmom »nacionalnog trgovačkog građanstva«. Autorica, npr., u svom radu o trgovini u sjev. Hrvatskoj na izvjestan način i riječke poduzetnike u cjelini [među njima i L. Adamića] izdvaja kao strani element — što, nesumnjivo, ne bi bilo ispravno.²⁰ Također je s obzirom na sastav i djelovanje trgovaca »tureckoga proishođenija i poddanstva« potrebno voditi računa o onom dijelu koji se postepeno naturalizira i uključuje u preporodno gibanje, kao što i općeniti sudovi suvremenika o ponjemčavanju građanstva podliježu kritičkom utvrđivanju naselja i gradskih slojeva na koje se doista mogu odnositi.²¹

¹⁶ Među novijim radovima, koje sovjetska autorica još nije u prikazu trgovine u sjev. Hrvatskoj mogla upotrijebiti, posebnu pažnju zavrijeduje prilog M. Kostića o riječnom prijevozu i D. Klenu o pokušajima osnivanja trgovačkih društava.

¹⁷ Usp. bilj. 3. i 4; na istu problematiku osvrće se autorica u prikazu novije jugoslavenske literature o ilirskom pokretu [Suvremennaja jugoslavskaja istoriografija illirizma, Sovetskoe slavljanovedenie 3, Moskva 1970, 83—90].

¹⁸ Osobnosti razvitija..., n. dj.

¹⁹ Iz istorii trgovli..., n. dj.

²⁰ isto, 251.

²¹ Osobnosti razvitija..., n. dj., str. 76.

Prateći rad I. I. Leščilovske na različitim pitanjima gospodarske povijesti preporodne Hrvatske tijekom proteklih desetak godina može se uočiti da je sovjetska historičarka dosta uspješno prevladala početne slabosti iz svojih prvih radova, kad je na osnovi oskudne literature i izvora pokušavala donositi temeljne ocjene. O mnogim pitanjima koje Leščilovska razmatra ne mogu se još dati pouzdani sudovi, dok ne budemo raspolagali obimnijom dokumentacijom. Napose je u tom pogledu potrebno neodložno pristupiti smišljenom i sustavnom objavljivanju izvorne građe za povijest agrarnih odnosa, trgovine i saobraćaja, novčarskog poslovanja, obrtničke djelatnosti, razvitka gradskih naselja i općenito društveno-ekonomskog sastava stanovništva u sjev. Hrvatskoj u doba narodnog preporoda.

Igor Karaman

SLAVKO GAVRILLOVIĆ, PRILOG ISTORIJI TRGOVINE I MIGRACIJE
BALKAN—PODUNAVLJE XVIII i XIX STOLEĆA, Posebna izdanja SAN
CDXXXIII, 1969, str. 323.

Dr S. Gavrilović nije nepoznato ime čitaocima HZ; on je na njegovim stranicama objavio već nekoliko zapaženih priloga, a inače se svojim radovima svrstao u prvi red današnje historijske znanosti u Jugoslaviji. Svoje navedeno djelo, kako se razabire iz samog naslova, podijelio je na dva dijela: trgovinu i migracije.

1. Na početku pisac iznosi osnovna obilježja trgovinske politike Bečkog dvora koja se zasnivala na idejama i koncepcijama merkantilizma. Osnova, pak, za trgovinsku poslovnost između Habsburške monarhije s jedne i Osmanlijskog carstva s druge strane bio je Požarevački ugovor (1718), zatim nadopune i korekcije tog ugovora. Međutim, pri tom nije bilo jedinstvene politike za čitavo razmatrano razdoblje; ona je varirala naročito u donošenju odluka i u odabiranju mjera za njenu realizaciju. To valja shvatiti više kao odraz protivrječnosti unutrašnje i vanjske stvarnosti na kojoj se ona gradila, a manje kao izraz subjektivnih želja i kombinacija. Pa ipak se trgovinski promet između Monarhije i Turske odvijao na uzlaznoj crti; obje su ga zemlje u okviru svojih interesa razvijale i svaka na svoj način podupirale. Ne samo Monarhija nego i Turska evoluirala je u shvaćanju trgovine i njene koristi za zemlju.

U ovom radu, kao i u sličnim radovima dotaknut je carinski sustav, a osobito njegove norme kojima se regulirao trgovački promet između Monarhije i Turske. Doista, carinski režim je igrao krupnu ulogu u privrednom životu Monarhije punih 150 godina, pa prema tome i u poslovnim odnosima između tih dviju zemalja. O njegovim učincima postoje različita mišljenja. On je reproducirao negativne odnose, ali ne toliko na strani Turske koliko na strani zemalja Ugarske i Hrvatske. Taj režim bio je koncipiran tako da sakuplja novac i da favorizira pojedine regije i privredne grane u Monarhiji. Takav carinski sistem ne samo da Hrvatskoj i Ugarskoj nije koristio, već im je nanosio direktnu štetu. Međutim, turski trgovci vješto su zaobilazili i izigravali carinski sustav, koji je napokon utvrđen u smislu reciprociteta. Isti režim bio je, na primjer, mnogo povoljniji za turske podanike negoli za stanovnike Hrvatske i Ugarske. U jednom su ipak austrijski trgovci bili u povoljnijem položaju: proizvodnja robe bila je u Monarhiji na višoj razini nego u Turskoj, a samim tim su oni bivali jači poslovni partneri i iz trgovine izvlačili veće koristi. Ali to nije bilo jednostavno i lako izvedivo u Turskoj gdje je poslovna sigurnost bila na niskoj razini a francuska konkurencija vrlo jaka. U tome nastaju donekle promjene u korist Monarhije tek pod konac XVIII st., kada francuska roba biva sve više potiskivana od austrijske. Raspoloživi podaci trgovinske bilance (izvoz-uvoz) ne daju pouzdanu sliku o kompleksu trgovačkih odnosa između Monarhije i Turske; oni nam otkrivaju samo izvjesne tendencije u tim odnosima.

H I S T O R I J S K I
Z B O R N I K

Redakcioni odbor:

IVAN KAMPUŠ
OLEG MANDIĆ
BERNARD STULLI
JAROSLAV ŠIDAK

Glavni i odgovorni urednik:

JAROSLAV ŠIDAK

Izdaje
Povijesno društvo Hrvatske
Zagreb